

*Іванна Львівна Лучаківська,
аспірант кафедри новітньої історії України Львівського
державного університету ім. Івана Франка*

СТАВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ ДО ЦЕРКВИ І ДУХОВЕНСТВА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (вересень 1939 – червень 1941 рр.)

Події, що відбувалися на території Західної України в 1939-1941 рр. уже знайшли висвітлення у працях вітчизняних істориків (23,60; 18,50; 26,70). Помітними стали стаття та дисертація В.Ковалюка, в яких автор навів чимало нових даних, висловив цікаві судження з культурологічних та духовних аспектів радянізації Західної України у 1939-1941 рр.

На рубежі 80-90-х років з'явилося кілька статей, присвячених репресіям з боку НКВС проти населення Західних областей України, в тому числі і проти інтелігенції (17,29; 6,124). Згадані праці написані з використанням широкого кола недоступних раніше архівних документів, що були оприлюднені ними вперше. Багато відомостей про інтелігенцію краю взято з республіканських і обласних архівів.

Однак питання про політику більшовицької влади стосовно інтелігенції у них розглянуто побіжно і фрагментарно. У зв'язку з цим автор статті поставила за мету заповнити якоюсь мірою цю прогалину.

17 вересня 1939р. війська Червоної армії вступили на територію Західної України. В краї було встановлено радянську владу. Возз'єднання, як традиційно іменувала цей акт радянська історіографія, стало результатом складної військово-дипломатичної гри керівництва СРСР на початку Другої Світової війни, реалізації однієї з умов таємного протоколу до радянсько-німецького Пакту про ненапад від 23 серпня 1939 року. Причому йшлося не тільки про фактичний контроль над територією, якого було досягнуто внаслідок військової операції, не тільки про юридичне оформлення цього контролю зустрічними рішеннями Народних зборів Західної України та Верховних Рад СРСР і УРСР, – йшлося про перетворення Західної України на інтегральну частину Радянського Союзу. Відразу ж після

зайняття краю радянськими військами тут розпочалося інтенсивне відтворення політичної, економічної та соціальної структури, які складали основу суспільного ладу в тодішньому СРСР.

Процес, який можна назвати терміном "радянизація", охопив усі сфери життя західноукраїнського суспільства. Встановлюється однопартійна політична система радянського зразка із монополією Комуністичної партії на державну владу та особливими функціями репресивних органів державної безпеки. Відбувається перехід до державної директивної економіки, основу якого складала ліквідація приватної та встановлення державної власності на засоби виробництва. Тотальний контроль держави поширюється також на усі прояви духовного життя, що супроводжується його жорсткою ідеологізацією.

Особливу увагу нова більшовицька влада звертала на антирелігійну пропаганду. Як відомо, релігія і церква завжди відігравали важливу роль у житті західних українців. Церква не стояла осторонь суспільно-політичного життя. Вона жваво реагувала на зміни в суспільстві. Церква була своєрідним барометром настроїв української спільноти. У ній кристалізувалися і знаходили свій прояв ті прагнення, які жили в ньому. А тому не дивно, що християнська мораль виступала тут як панівна ідеологія. Жодна політична партія не мала такого впливу на маси, як церква. Польська держава цю роль культивувала, сприяючи насамперед посиленню впливу римо-католицького костьолу, але при цьому не відмовляла в фінансовій підтримці, хоч і не такій щедрій, також іншим церквам. Крім кількох відсотків, населення Західної України належало в основному до чотирьох основних конфесій. Спираючись на дані перепису 1931р., можна допускати, що у Західній Україні на час включення її до складу СРСР проживало трохи менш як 2 млн. римо-католиків, близько 1,5 млн. православних (переважно на Волині), майже 3,5 млн. греко-католиків (головним чином у Галичині) та 800 тис. іудеїв (13,10). Потрапивши до складу держави войовничого атеїзму – СРСР, всі церкви, що діяли на території Західної України, опинились у дуже скрутному становищі: вони самою своєю природою не вписувались до радянської системи. Перший удар нової влади був спрямований проти римо-католицької церкви. Костьоли вважались головними осередками антирадянської агітації. Ксьондзи потрапили вже до перших хвиль арештів та депортацій, проведених НКВС. У перші ж місяці по

приходу Червоної армії в Західну Україну було заарештовано 57 священнослужителів, 14 із них – розстріляно (17,29). Поступово набирив сили методичний наступ на греко-католицьку та православну церкви. "Велику антирелігійну пропаганду повинні розгорнути партійні організації західних областей України,- йшлося в одній з численних статей на атеїстичну тематику, підписаній інструктором агітпрому ЦК КП(б)У. Ксьондзи, попи, рабини – ці вірні наймити ворожих елементів – активно проявляють свою антинародну діяльність, поширюють різні брехні та "чудеса", направлені проти радянської влади. Партійні і непартійні більшовицькі агітатори ... повинні розповідати правду про релігію, про антинародні дії церкви, костюлу, синагоги"(20,4).

У Західну Україну було завезено велику кількість антирелігійної літератури, організовувались читання численних лекцій на відповідну тематику. Набагато серйозніше було налагоджено справу з антирелігійною пропагандою в навчальних закладах, особливо у школах, де вона стала невід'ємною частиною навчального процесу. Ще до реорганізації системи освіти за радянською схемою в усіх школах скасовано викладання релігії, ліквідовано відповідну символіку. Вчителів, котрі займалися релігійним вихованням, усунуено, а на їх місце призначено учителів світських. Школи почали працювати в напрямі вивчення пролетарської культури, а діти-виховуватися в атеїстичному дусі. Під час релігійних свят школярів намагалися залучати до участі у різних виховних та громадських заходах. З переходом на радянські програми адміністрація почала вимагати від учителів обов'язкового включення до робочих планів, а також наведення мало не на кожному уроці антирелігійних прикладів. Це стало для учнів і педагогів великим випробуванням, оскільки більшість з них була віруючими. "Незважаючи на заборону шкільної влади, – згадує Михайло Лоза, що працював у ті роки вчителем середньої школи в Косові, – багато учителів ходили до церкви, особливо у великі свята. Влада про це знала, бо мала своїх агентів, навіть з-поміж учнів. Щоб унеможливити вчителям відвідання церкви, шкільні власті завжди придумували для них якісь заняття на неділю" (12,4).

Негативне ставлення до релігійного світогляду пропагували піонерські та комсомольські організації (4,179).

Розгорнувся також наступ на самі церковні організації й служителів культу. Вже восени 1939 р. припинили свою діяльність Богословська академія, Перемишльська, Львівська, Станіславська Єпархіальні духовні семінарії, Богословське наукове товариство (11,3) Було заборонено видавати церковні газети і періодичні видання. У 1939р. припинено випуск Богослов'я, Доброго Пастиря, Католицької акції. Мети, Ниви, Вісника Станіславської Єпархії (21,2) Церквам також було заборонено користуватись поштовим зв'язком. Священникам не дозволялось відвідувати хворих у лікарнях з метою сповіді, Причастя або похоронного обряду (8,52-57).

На підставі аграрної декларації Народних Зборів націоналізовано всі церковні землі. Тільки Львівську Єпархія Греко-католицької церкви втратила 36003 га (13,40). На осінь 1940р. по Волинській області конфісковано понад 17 тис.га землі православної церкви (1,32). Цю землю передавали колгоспам і радгоспам, безземельним і малоземельним селянам. Лібералізм, проявлений під час проведення цієї акції деякими місцевими керівниками нижчого рангу з поваги до церкви, присікався зверху. Так, у розпорядженні голови Журавнівського райвиконкому (Дрогобицька область) навесні 1940р. зокрема вказувалося: "не всі сільради провели націоналізацію церковних земель. Крім того, при націоналізації залишаються священникам по 10-15-20 моргів. Райвиконком роз'яснює, що націоналізації підлягають всі церковні землі, із них залишати священнослужителям ніхто немає права жодного моргу (3,201)

У багатьох місцевостях було конфісковано, головним чином під радянські установи, будівлі церков. Забирались також будинки священників, у яких влаштувалися канцелярії сількомів, клуби, тощо (25,113).

Націоналізувалися молитовні будинки, костьоли, синагоги, будинки різних релігійних та громадських товариств. Наприклад, у м.Луцьку було націоналізовано 27 будинків 13-ти різних релігійних та громадських товариств на суму 1.796 500 крб (8,108). Священики піддавались специфічним утискам, зазнавали соціальної дискримінації, їм видавали паспорти із спеціальними позначеннями, а їхні будинки та церковні споруди офіційно розглядалися як "нетрудові заклади". Священики як "нетрудові елементи" мали сплачувати в'пятеро більше, ніж трудові, за електроенергію, воду та житлову площу. Виходило так, що часто податки перевищували фінансові

доходи служителів культу. У випадку несплати податку не тільки продавалось майно священників, а й проводились арешти, їх віддавали під суд як "саботажників" (9,6-7).

Про ставлення радянських чиновників до парафіяльних греко-католицьких священників яскраво описав у своїх спогадах священник з Тернопільської області Григорій Хамчук. "Большевики під час свого побуту нікого в парафії не вбили. Натомість вивіз і арешти були. В Романовім селі місцевого священника з парахіяльного дому не прогнали – а це найправдо подібніше тому, що домівка ця столітня ліп'янка, соломою покрита та лише з двома мешкальними убікаціями. Але в 1939 році восени в місяці жовтні, зграбували все майно пароха – а то: інвентар живий і мертвий, все збіжжя- весь збір 1939 р. – так, що опісля парох був з родиною полишений на ласку побожних парахіян, котрі потайки удержували його. Ерекціональне поле роздали весною 1940р. між селян – котрі все ж таки не вважали того поля своєю власністю, а обіцяли давати спілку. Священникові оставили коло помешкання одноморговий город, котрий мусив сам управляти" (3,20).

У грудні 1939р. в Західних областях України радянські органи почали проводити паспортизацію населення. В ході цієї акції Президія Верховної Ради УРСР видала указ від 14 квітня 1940р. "Про реєстрацію актів громадського стану у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській та Тернопільській областях УРСР" (22,705-706), яким від священників вимагала негайної передачі всіх церковних книг, в яких десятиліттями велися записи всіх новонароджених після Хрещення. Указ було прийнято згідно із розпорядженням НКВС для суцільного обліку населення та контролю за ним.

З метою вилучення церковних книг у всіх областях були утворені спеціальні комісії, до складу яких увійшли керівники структурних підрозділів НКВС УРСР. Діяльність комісій регламентувалась спеціальною інструкцією НКВС, яка докорінно суперечила навіть реакційному законодавству того часу (6,124). Адже фактично під приводом вилучення церковних метричних книг розпочався наступ на церкву, масові обшуки у церквах, арешти священників, знищення канонічної літератури, зміст якої видавався за націоналістичний. Зокрема, у звіті про проведену роботу від 16 травня 1940р. зазначалось, що "... у Львівській Греко-Католицькій Консисторії в Єпископа А.Шептицького виявлено та вилучено

декілька сотень примірників книг національно-шовіністичного та контрреволюційного змісту, листівок-звернень до молоді, газет (6,124).

Спроби властей підірвати вплив церкви були скеровані на неї як зсередини, так і ззовні. Діяльність вищого духовенства, в т.ч. єпископів, піддавалась постійному наглядові, були спроби посіяти внутрішню незгоду між ними. Про це дізнаємося з одного із суто секретних наказів, виданих тодішнім наркомом внутрішніх справ УРСР І.Серовим від 23 листопада 1939р., – "Про недоліки в агентурно-оперативній і слідчій роботі Управління НКВС Західних областей УРСР". У наказі зазначалося, що в Західній Україні "агентурно-оперативна мережа кількісно слабка і в основному складається з інформаторів", тому пропонувалося «...створити спеціальну агентуру з релігійного активу (єпископи, священники, ксьондзи) для розтління і профілактичної роботи серед церковників...» (6,126)

Зовнішнє втручання теж набирало загрозливих форм. Про це засвідчує, зокрема, невдала ініціатива заснувати ще одну Українську національну греко-католицьку церкву, яка би розірвала зв'язки з Ватиканом. З боку властей це було намаганням зруйнувати адміністративну структуру греко-католицької церкви, яка мала високий авторитет і вплив на маси Галичини.

Щодо Української автокефальної православної церкви на Волині, то більшовицьке керівництво вирішило підпорядкувати її юрисдикції Московського Патріарха. При цьому переслідувалась в першу чергу політична мета, ні у рядового духовенства, ні у віруючих згоди не питали і зборів для вирішення питання про зміну церковної юрисдикції не збирали.

У першій половині 1940р. Московська патріархія почала кампанію за підпорядкування собі новоприєднаних до СРСР епархій Західної України і Західної Білорусії. Сюди було надіслано архієпископа Сергія Воскресенського з дорученням запропонувати і намовити православних єпископів піддатися юрисдикції Московської Патріархії, зректися юрисдикції Православної Автокефальної церкви в колишній Польщі, очоленої митрополитом Діонісією. На 1939р. в Західній Україні було 5 православних ієрархів. До них митрополит Сергій призначає шостого архієпископа М.Ярушевича, надаючи йому титул архієпископа Волинського і Луцького та Екзарха Московської Патріархії на Західній області

України і Білорусії (10,95). В березні 1941р. його було піднесено до сану Волинського митрополита. Очевидно, що це призначення не зумовлювалось потребами церкви, а було суто політичним, здійсненим за наказом радянської влади.

Ієрархів православної церкви примушено було приїхати до Москви і скласти там заяву вірності Московській Патріархії. Не зробили цього лише архієпископ Поліський і єпископ Луцький Полікарп. За відмову підпорядкуватись Москві митрополит Сергій усунув 30 травня 1941р. архієпископа Олександра з Поліської єпархії (9,198). Архієпископ Олександр відмовився прийняти це розпорядження (16,635). Перед ним постав неминучий арешт, від якого врятувала війна.

Упродовж 1939-1941 рр. відбувались політичні переслідування того українського духовенства, хто за Польщі був активним на національній і громадській роботі. Декому зі священників інкримінувалась антирадянська агітація. Таких заарештовували, ув'язнювали, інших вивозили в глибинні території СРСР.

Слід зазначити, що частина духовенства, особливо молодого віку, публічно демонструвала свої націоналістичні погляди, виходила за рамки обережної критики радянського режиму. Свідомий можливих трагічних наслідків такої поведінки для церкви в цілому, митрополит А.Шептицький вжив заходів, щоб такі нерозважливі кроки не робилися, бо вони могли призвести до повної втрати контролю над ситуацією, яка й так була нестабільною. З метою запобігання державних репресій митрополит А.Шептицький запропонував священникам дотримуватись політичної нейтральності, нагадуючи, що їх проповіді і надалі повинні ґрунтуватися на Євангелії, не бути секулярними промовами: "не вільно проповідникові і то без сумніву під тяжким гріхом, домішувати до Євангелії чисто людські твердження і пропагувати тезу яку-небудь політичну, національну чи державну тезу, а тим менше свої особисті справи, потреби чи бажання" (5,41):

Одночасно митрополит А.Шептицький робив спроби добитися від нової влади права на релігійну свободу громадян. При цьому він посилався на статті Конституції СРСР 1936р. У грудні 1940р. Митрополит нагадав священникам, що у боротьбі з атеїстичною пропагандою вони повинні використовувати усі релігійні права,

Даровані радянською конституцією(24,76), а в листі до завідувача Львівським обласним відділом народної освіти, протестуючи проти атеїстичної пропаганди в школах, знову апелював до положень Конституції СРСР (4,268).

Однак ці та інші звернення не допомогли. Конституційні права громадян на релігійну свободу на практиці органами влади не дотримувались. Особливо посилювались репресії проти священнослужителів напередодні німецько-радянської війни. Тоді лише в Галичині було заарештовано 79 священників. У Луцькій тюрмі в червні 1941 р. були розстріляні священники І.Коцевич з двома синами, Ю.Скопюк, М.Тележанський та ін (7,7).

У м.Кременці загинуло 8 священників та владика Симон (21,2). У червня 1941 р. на Львівщині від рук енкаведистів загинули греко-католицькі священники О.Боднар, В.Садовський (4,268) професор Богословської академії М.Конрад (21,2). У м.Буську на подвір'ї місцевої в'язниці в липні 1941р. знайдено 40 трупів. Серед них жителі впізнали священників Вотя і Чучмана, диякона Дідика (19,2).

Після відступу червоної армії із Західної України митрополит А.Шептицький подав Апостольській столиці Звіт про нищення Української греко-католицької церкви. Він писав: "...в моїй Єпархії були вбиті або померли у в'язниці 12 священників, а в Перемишльській – біля 20. Крім того з моєї Єпархії вивезено в Сибір 33-ох священників"(3,179).

А ось як описав останні дні перебування радянських військ у Львові Йосип Сліпий: «Страшним був відворот більшовиків. Пополудні заїхав большевицький танк перед катедрою. Нас витягнула поліція з помешкань і поставила під мур. Енкаведисти роздерли теж на мені рясу. Так стояли ми дві до трьох годин, а за плечима скоростріли, ручні гранати, танки й панцерні гармати. Ми розбудили в собі жаль за гріхи і очікували смерті. Від часу до часу нас ще слідили. В кінці прийшов старшина й пустив нас на волю» (14,122).

Незважаючи на всі зусилля радянського режиму, наслідки антирелігійної кампанії в 1939-1941 рр. залишалися більш ніж скромними. У цей період радянська влада побоюлася відкрито виступити проти церкви. В умовах очікування дальших воєнно-політичних катаклізмів та невпевненості у своєму завтрашньому дні люди ще тісніше прив'язувалися до церкви, а утиски і переслідування священників викликали загальне співчуття до них. Культ войовничого

атеїзму закарбувався у свідомості мешканців Західної України як одне з найнеприємніших переживань у часи першого перебування під радянською владою. Зрівнятися з ним могло хіба що почуття страху за своє життя, викликане терором з боку органів державної безпеки.

1. Державний архів Волинської області (далі ДАВО).-Ф. Р.-32. Оп.1
32. Оп.1. Спр.3.
2. ДАЛО.- Ф. р.-35. Оп.12. Спр.5.
3. ЦДА України у Львові.-Ф.201. Оп.1 т. Спр.179. Оп.46. Спр.2632.
4. ЦДА України у Львові.- Ф.358. Оп.1. Спр.9. Оп.3. Спр.53,268.
5. Архієпархіальні відомості. 1940.
6. Білас І.Г. Респесивно-каральна система в Україні 1917-1953 рр. У 2-х книгах.
Кн.1.-К.,1994.
7. Борщевич В. Доля священників УАПЦ на Волині у 1944-150 рр., Луцьк, 1997.
8. Вісин В.В. Радянський режим у Волинській області (вересень 1939- червень
1941 рр). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних
наук. - Львів. 1997.
9. Власовський І. Нарис історії Української Православної церкви. Т.IV, 4.2. - Нью-
Йорк. 1975.
10. Воронин О. Історичний шлях УАПЦ. - Кесінгтон. США,1992.
11. Гречко І. Невеселі рефлексії від вересня "золотого" до нинішнього // Ратуша,
- 1994. - 10 вересня.
12. Годульщина. - 1991. Ч.23
13. Ковалок В.Р. Культурологічні та духовні аспекти радянзації Західної України
// Укр.істор. журнал, 1993, №2-3.
12. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т.1.-К.,
1995.
15. Лужницький Г. Історичне підгрунття переслідування Української церкви
Москвою // Календар "світла". 1971.
16. Мартирологія Української церкви. У 4-х т. Т. 1. Українська православна
церква. - Торонто. 1987.
17. Парсаданова Б.С. Департація населення из Западной Украины и Западной
Белорусии в 1939-1941 гг. // Новая и новейшая история. - 1989. - №2.
18. Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції
(20-50-і роки ХХ ст.). - К., 1994.
19. Стефанців С. Більшовицький погром у Бузьку // Вільне слово (Дрогобич).
- 1941 5-18 липня.
20. Токаренко Я. Про партійне керівництво антирелігійною пропагандою
// Безбожник. - 1940. - 2 листопада.
21. Українські щоденні вісті. - Львів. - 1941. Злипка - 17 серпня.
22. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і
розпоряджень уряду УРСР. Т. I. К., 1963.
23. П'вагуляк М. "Українська карта". Українське питання у міжнародній політиці
напередодні та на початку Другої Світової війни // Дзвін, - 1990. - №7.
24. Шептицький А. Листи - послання (1939-1944). - Львів, 1991.

25. Яковкевич Т. 1939-1943рр. на Володимирщині // Літопис Волині. Ч.3. –Вінніпег. 1956.
26. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-50 рр. XX ст. – Луцьк. 1996.

Іванна Лучаківська. Ставлення радянського режиму до церкви і духовенства Західної України (вересень 1939 – червень 1941 рр.). У статті охарактеризовано політику сталінського тоталітарного режиму щодо греко-католицької церкви Галичини і православної церкви Волині на початковому етапі Другої Світової війни, зазначено, що культ войовничого атеїзму закарбувався у свідомості населення Західної України як одне з найнеприємніших переживань у часи першого перебування під більшовицькою владою.

Иванна Лучакивская. Отношение советского режима к церкви и духовенству Западной Украины (сентябрь 1939 – июнь 1941 гг.). В статье характеризуется политика сталинского тоталитарного режима относительно греко-католической церкви Галичины и православной церкви Волини на начальном этапе Второй Мировой войны, отмечено, что культ воинствующего атеизма запечатлелся в сознании населения Западной Украины как одно из пренеприятнейших переживаний в годы первого пребывания под большевистской властью.

Ivanna Luchakivska. The Soviet regime treatment of the church and clergymen of Western Ukraine (September 1939 – June 1941). The policy of the stalinist totalitarian regime toward the Greek-Catholic Church in Halychyna and the Orthodox Church in Volyn at the initial stage of W.W. II is characterized in this article. It is mentioned that the cult of militant atheism has engraved in the memory of the people of Western Ukraine as one of the most unpleasant experiences during the time of their first sojourn under the bolshevik power.